

Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης

Ἄρσένιος ὁ Γραϊκός

Ὁ Ἀρσένιος Γραικός* εἶναι ἐπιφανῆς Ἑλληνας κληρικός τοῦ 17. αἰ., δάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στή Μόσχα, διορθωτής τῶν σλαβωνικῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ρωσίας τήν ἐποχή τοῦ πατριάρχη Μόσχας Νίκωνα καί σχεδόν ἀγνωστος στήν Ἑλληνική Γραμματεία.

Ἀπό ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων εἶναι δύσκολο νά συνταχθεῖ ἡ βιογραφία του. Γνωστές εἶναι κυρίως ἐκεῖνες οἱ πτυχές τῆς ζωῆς του πού ἔχουν σχέση μέ τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ πατριάρχη Νίκωνα (1652-1658)¹, ἀλλά οἱ προηγούμενες, δηλ. ὡς τήν ἐμφάνιση του στή Μόσχα (Ἰανουάριος 1649), δέν εἶναι γνωστές παρά μόνο ἀπό ὅ,τι κατέθεσε ὁ υἱος στούς ἀνακριτές του, ὅταν πέρασε μαρτύριο ἐφάμιλλο τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης καί κλεί-

* Ἀνακοίνωση στό διεθνές σλαβολογικό συνέδριο, μέ θέμα: Οἱ σλαβικοί πολιτισμοί καί ἡ διεθνῆς πολιτιστική ἐξέλιξη (Minsk, 28 Σεπτ. - 1 Ὀκτ. 1982), τό ὁποῖο διοργανώθηκε, ὑπό τήν αἰγίδα τῆς UNESCO, ἀπό τή Διεθνή Ἑνωσῆ Μελέτης καί Διάδοσης τῶν Σλαβικῶν Πολιτισμῶν (Μόσχα). Τό κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης στά ρωσικά θά συμπεριληφθεῖ στά πρακτικά τοῦ συνεδρίου.

1. Ὁ πατριάρχης Νύκων ἐπεδίωξε τή διόρθωση τῶν σφαλμάτων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων μέ βάση τά ἑλληνικά πρότυπα. Ἡ διαμάχη πού ἀκολούθησε ἐπέφερε σχίσμα καί ὅσοι δέ δέχτηκαν τή διόρθωση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ὀνόμασαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς "παλαιόπιστους". Γιά περισσότερα βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστής τῶν Ρώσων, Ἀθήνα 1950, σσ. 482-509, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία βλ. ἀκόμη: P. Pascal, *Anvakum et les débuts du ras-kol; La crise religieuse au XVIIe siècle en Russie*, Παρίσι 1938 M. Zyzykin, *Patriarch Nikon (= Ὁ πατριάρχης Νύκων)*, τόμοι I-III, Βαρσοβία 1931-1938 καί S. Zenkovsky, *Russkoe staroobrjadčestvo. Duhovnyje dviženija semnadcato go veka-Russian's Old-Believers. Spiritual Movements of the Seventeenth Century*, Μόναχο (Wilhelm Fink Verlag 1970), βλ. κυρίως στίς σσ. 7-12.

στηκε σάν τό Μάξιμο Γραικό σέ μοναστήρι².

Ἄπό τίς ἀπαντήσεις λοιπόν τοῦ Ἀρσένιου³ μαθαίνουμε ὅτι ἦταν τό πέμπτο καί τελευταῖο παδί τοῦ ἱερέα Ἀντωνίου καί γεννήθηκε στά Τρίκαλα. Πρῶτος δάσκαλος του ἦταν ὁ πατέρας του καί ἀκολούθησε ὁ ἀδελφός του ἀρχιμανδρίτης Ἀθανάσιος⁴. Καμία ἄλλη πληροφορία δέν ἔχουμε γιά τήν οἰκογένειά του. Ὅταν ὁ Ἀρσένιος ἔγινε 13 χρονῶν πῆγε μαζί μέ τόν ἀρχιμανδρίτη Ἀθανάσιο στή Βενετία, ὅπου σπούδασε γιά ἓνα χρόνο γραμματική. Τόν ἐπόμενο χρόνο ὁ Ἀθανάσιος ὀδήγησε τόν Ἀρσένιο στή Ρώμη, ὅπου γιά πέντε χρόνια σπούδασε στό κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου⁵. Μετά τή Ρώμη ξαναγύρισε στή Β. Ἰταλία, ὅπου σπούδασε γιά τρία χρόνια φιλοσοφία καί ἰατρική στήν Πάδοβα⁶. Ἀρ-

2. Γιά τό περιβάλλον στό ὁποῖο ἔζησε στά μέσα τοῦ 17. αἰ. στή Μόσχα ὁ Ἀρσένιος Γραικός β λ. N. Karterev, *Harakter ot - no š en i j R o s s i i k p r a v o s l a v n o m u V o s t o k u v X V I i X V I I s t o l e t i j a h* (= Ὁ χαρακτήρας τῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας μέ τή Χριστιανική Ἀνατολή τό 16. καί 17. αἰ.), *Sergiev Posad* ²1914, σσ. 1-25.
3. *Central' ny i G o s u d a r s t v e n n y j A r h i v D r e v n i h A k t o v* (= Κεντρικά Κρατικά Ἀρχεῦα Παλαιῶν Ἐγγράφων), Λένινγκραντ, F. 52, op. 1, d. 7157, n. 33.
4. Σύμφωνα μέ τόν N. Karterev (ὁ. π., σ. 210) ὁ Ἀθανάσιος πῆγε στή Μόσχα τό 1658 ὡς ἀρχιεπίσκοπος φαναρίου γιά ἐλεημοσύνες. Γιά τόν Ἀθανάσιο (1652-1666 τοῦλάχιστο) β λ. T. Ἀθ. Γ ρ ι τ σ ό - π ο υ λ ο ς, Θεσσαλιώτιδος καί φαναριοφερσάλων, μητρόπολις, Θ Η Ε 6 (1965) στ. 436.
5. Δέ βρέθηκε τό ὄνομά του στούς καταλόγους τῶν μαθητῶν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, πού δημοσίευσε πρόσφατα ὁ Z.N. Τσιρπανλῆς (Τό Ἐλ - λ η ν ι κ ὸ Κ ο λ λ έ γ ι ο τ ῆ ς Ρ ῶ μ η ς κ α ῖ ο ἰ μ α - θ η τ ῆ ς τ ο υ, 1576-1700, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 1-935, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων, ἀριθ. 32). Ὁ Ἀρσένιος μάλλον ἔζησε στόν κύκλο τῶν Ἑλλήνων τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου καί ὄχι μεταξύ τῶν τακτικῶν μαθητῶν του. Β λ. καί N. Karterev, ὁ. π., σ. 211.
6. Δέν ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ Ἀρσένιου στούς καταλόγους τῶν σπουδαστῶν πού δημοσίευσε ὁ Γ. Πλουμίδης ["Ἀί πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδοῦης - Μέρος Α'. *Artisti 1634-1782*"-, Ἐ π ε τ η ρ ῖ ς Ἐ τ α ι ρ ε ῖ α ς Β υ ζ α - ν τ ι ν ῶ ν Σ π ο υ δ ῶ ν, 37 (1969-1970) 260-336 καί 38 (1971) 84 ἐξ. καί "Ἀί πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τῆς Παδοῦης - Μέρος Α' *Artisti - Συμπλήρωμα, ἔτη 1674-1701*", Θ η σ α υ ρ ῖ σ μ α - τ α 8 (1971) 188-204].

γότερα, βρίσκουμε τόν Ἄρσένιο στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου πῆγε νά ζήσει κοντά στόν ἀδελφό του Ἄθανάσιο. Ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη τόν συναντοῦμε ἱερομόναχο κοντά στόν ἐπίσκοπο Λαρίσης Κάλλιστο⁷, ὁ ὁποῖος τόν ἔστειλε στή μονή τῆς Παναγίας στή Σκιαθο, φαίνεται ὅμως πῶς τό ἀνήσυχο πνεῦμα τοῦ Ἄρσένιου δέ μποροῦσε νά κλειστεῖ σ' ἕνα μοναστήρι καί ἀπό τή Σκιαθο ἔφυγε, μέ σταθμό τή Χίο, γιά τήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐγινε δάσκαλος στό γιό ἑνός πλοῦσιου Ἑλληνα. Σύντομα ἐγκατέλειψε τήν Κωνσταντινούπολη γιά τή Μολδαβία, ὅπου ἔζησε δύο χρόνια καί ἀργότερα βρέθηκε στή Λεοντούπολη (L'νον). Ἐκεῖ ἔμαθε ὅτι ὑπῆρχε σχολή στό Κίεβο καί ὅτι γιά νά διδάξει κάποιος ἔπρεπε νά εἶχε διοριστεῖ ἀπό τό βασιλιά τῆς Πολωνίας. Δέν ἔχασε τόν καιρό του καί σέ λίγο βρέθηκε στή Βαρσοβία, ὅπου κατά σύμπτωση θεράπευσε τό ρωμαιοκαθολικό βασιλιά Βλαδίσλαο Δ' (1632-1648). Τότε πῆρε συστατικό γράμμα γιά τόν ὀρθόδοξο μητροπολίτη Κιέβου Σίλβεστρο Κοσον (1648-1658). Ἔτσι, καί μετά ἀπό τόσες περιπέτειες, ὁ Ἄρσένιος δίδαξε ἀπό τό 1648 στή Σχολή τοῦ Κιέβου, τήν ὁποία εἶχε ἰδρύσει ὁ μητροπολίτης Κιέβου Πέτρος Μογίλα⁸.

Τό 1649 ὅταν πέρασε ἀπό τό Κίεβο ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Παῖσιος (1645-1660)⁹, πηγαίνοντας στή Μόσχα γιά ἔλεμμο-

7. Σύμφωνα μέ τόν Ν. Kartev (ὀ. π., σ. 212) ὁ Κάλλιστος πῆγε στή Μόσχα τό 1653 ὡς ἀρχιεπίσκοπος Σκιαθοῦ γιά ἔλεμμοσύνες. Ἀλλά στάθηκε ἀδύνατο νά ἐντοπίσουμε ἐπίσκοπο Λαρίσης καί ἀρχιεπίσκοπο Σκιαθοῦ μ' αὐτό τό ὄνομα.

8. Ἰω. Καρμύρης. Ἡ Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τοῦ Πέτρου Μογίλα, Ἀθήνα 1935· Ὁ ἕδιος, Ἐτεροδοξοὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς Ὁμολογίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, Ἱεροσόλυμα 1948· S. Golubev, Kievskij mitropolit P. Mogila i ego sprodniznik i (= Ὁ μητροπολίτης Κιέβου Π. Μογίλα καὶ οἱ συνεργάτες του), τ. I, Κίεβο 1883, τ. II, 1898. A. Zablonowski, Akademia Kiewsko-Mohilanska, Κρακοβία 1899-1900. A. Malvy- M. Miller, La Confession orthodoxe de Pierre Moghila, metropolit de Kiev, Παρίσι-Ρώμη 1927· M. Jugie, Moghila Pierre, DTC, X, 2053-2081· G. Florovskij, Puti ruskogo bogoslovija (= Ἡ πορεία τῆς ρωσικῆς θεολογίας), Παρίσι 1937, σσ. 44-56.

9. Κύριλλος Ἀθανασιάδης, "Τά κατά τόν ἀοίδιμον Παῖσιον, πατριάρχην Ἱεροσολύμων", Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 4 (1892) 211-233. Χρυσόστομος

σύνες καί γιά νά ἐκθέσει τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στούς Ἁγίους Τόπους, περιέλαβε στή συνοδεία του καί τόν "ἱερομόναχο" καί "διδάσκαλο" Ἀρσένιο. Στή Μόσχα, τόσο στό παλάτι ὅσο καί στό πατριαρχεῖο, εἶχαν ἀνάγκη ἀπό μορφωμένους Ἑλληνες γιά νά τούς συμβουλευόνται. Τότε ὁ Παῖσιος, ὅπως καί ἄλλοι ἐκκλησιαστικοί ταγοί τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς¹⁰, συμβούλεψε τόν τσάρο Ἀλέξιο Μιχαήλοβιτς (1645-1676) γιά τήν ἀνάγκη τῆς ἵδρυσης ἀνώτερης σχολῆς στή Μόσχα¹¹. Τόν Ἰούνιο τοῦ ἴδιου χρόνου ἐφυγε ὁ πατριάρχης, ἀλλά ὁ Ἀρσένιος ἔμεινε στή Μόσχα καί γιά τόν παραπάνω λόγο δέ γύρισε νά συνεχίσει τό διδακτικό του ἔργο στό Κίεβο. Ὁ P. Pascal ἀναφέρει πῶς ὁ Ἀρσένιος Γραικός, ὅταν ἔμεινε στή Μόσχα, ἦταν περίπου 40 χρόνων¹² καί ὁ Β. Fonkič ὑποθέτει πῶς ἔδινε μᾶλλον ἰδιωτικά μαθήματα καί δέ δίδασκε σέ κάποια σχολή¹³. Εἶναι γεγονός πῶς ὁ Ἀρσένιος Γραικός δίδαξε στή Μόσχα ἑλληνική γλῶσσα καί ρητορική¹⁴. Γρήγορα ὅμως ἄλλαξε ἡ κατάσταση γιατί ὁ πατριάρχης Παῖσιος, πρὶν ἐγκαταλείψει τή Ρωσία, ἔστειλε καταγγελία ἐναντίον τοῦ Ἀρσένιου¹⁵. Οἱ κατηγορίες ἐναντίον του ἦταν φοβερές γιά τό περιβάλλον μέσα στό ὁποῖο ζοῦσε ὁ νεοφερμένος Ἑλληνας κληρικός: ὅτι ὅταν ὁ Ἀρσένιος Γραικός σπούδασε στή Ρώ-

Παπαδόπουλος, Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὺ χειραγωγοὺ τῆς Ρωσίας κατὰ τόν ΙΖ' αἰ'. Ἱεροσόλυμα 1907, σσ. 75-77.

10. V. O. Ključevskij, *Socinenija v vos'mi tomah, tom III: Kurs Russkoj Istorii* (= Τά ἔργα τοῦ V.O. Ključevskij σέ 8 τόμους, τόμος 3: Μαθήματα ρωσικῆς ἱστορίας), Μόσχα 1957, σ. 277.
11. N. Kapterev, ὀ. π., σ. 487.
12. P. Pascal, ὀ. π., σ. 153.
13. B. Fonkič, *Grečesko - russkie kul'turnye svjazii v XV - XVII vv. Grečeskie rukopisi v Rossii* (= Οἱ Ἑλληνορωσικὲς πολιτιστικὲς σχέσεις τόν 15. μέ 17. αἰ. - Τά ἑλληνικά χειρόγραφα στή Ρωσία), Μόσχα (Nauka) 1977, σ. 120.
14. Ὡ. π.
15. Τό γράμμα τοῦ Παῖσιου μέ ἡμερομηνία 1 Ἰουλίου 1649 βλ. στό ἔργο τοῦ S. Belokurov, *Arsenij Sujanov, t.1: Biografija* (= Ὁ Ἀρσένιος Σουχάνωφ: τ. 1: Βιογραφία), Μόσχα 1891, παράρτημα XLV.

μη (πῆγε ἐκεῖ 14 χρονῶν) ἐγινε οὐνίτης καί κατόπιν ὅταν πῆγε νά ζήσει κοντά στόν ἀδελφό του, τόν ἀρχιμανδρίτη Ἄθανάσιο, ἐγινε μουσουλμάνος· ἐπομένως, κατέληγε ὁ Παῖσιος, ὁ Ἄρσένιος δέν ἦταν ὁ ἐνδεδειγμένος Ἕλληνας, στόν ὁποῖο θά μπορούσαν νά στηρίζονται οἱ Ῥῶσοι¹⁶. Καί ἀπό τότε, λίγους μῆνες μετά τήν ἐμφάνισή του στή Μόσχα, ἀρχισαν τά μαρτύρια τοῦ Ἄρσένιου. Ἀποτελέσμα τῆς καταγγελίας τοῦ πατριάρχη Παῖσιου ἦταν ὁ διορισμός ἀνακριτικῆς ἐπιτροπῆς ἀπό τό βογιάρο Νικίτα Ἰβάνοβιτς Οδοενσκιζ καί τό διάκονο Μιχαήλ Βολοσενίκον, οἱ ὁποῖοι ἀνέκριναν τόν Ἄρσένιο. Ἀπό τίς ἀπαντήσεις τοῦ Ἄρσένιου ἔχουμε τίς λίγες πληροφορίες πού ἀναφέραμε γιά τό βιογραφικό του σχεδιάσμα, πρὶν νά ἐμφανιστεῖ στή Ῥωσία. Ἀπό τίς πηγές μας μαθαίνουμε ὅτι ὁ Ἄρσένιος Γραικός παραδέχτηκε ὅτι ἐγινε οὐνίτης στή Ῥώμη καί ἀκόμη ὅτι ἀναγκάστηκε νά γίνει μουσουλμάνος στήν Κωνσταντινούπολη, ἐπειδή τόν ὑποψιάζονταν σάν κατάσκοπο τῶν Βενετῶν, καί γιά νά γλυτώσει τή ζωή του, προσῆλθε στόν ἰσλαμισμό. Ὁ Ἄρσένιος ὅμως δήλωσε πῶς ἡ ἐπιστροφή του στό χριστιανισμό καί στήν ὀρθοδοξία ἐγινε μέ χρῆση μύρου ἀπό τό μητροπολίτη Ἰωαννίνων Ἰωάσαφ¹⁷ καί ὅτι αὐτό τό γνῶριζε ὁ πατριάρχης Παῖσιος, πού τόν συγχώρεσε, ὅπως ἀναφέραμε, μέ πατριαρχικό γράμμα¹⁸. Ὁ Ν. Kapterev χαρακτήρισε τόν Ἄρσένιο Γραικό τυχοδιώκτη (= avantjurist), πού μέ τούς λατίνους ἐγινε λατίνος, μέ τούς μουσουλμάνους μουσουλμάνος καί μέ τούς ὀρθοδόξους ὀρθόδοξος¹⁹. Τόν Ἰούλιο τοῦ 1649 ἡ ἀνακριτικὴ ἐπιτροπὴ ἀποφάσισε τόν ἐγκλεισμό τοῦ Ἄρσένιου Γραικοῦ στή μονή Solovetskij καί τόν ἔστειλε ἐκεῖ "γιατὴ τῆν τὸ ν ὠ σ η τ ῆ ς χ ρ ι σ τ ι α ν ι κ ῆ ς τ ο υ π ῖ σ τ η ς". Μέ τήν ἀπομάκρυνση τοῦ Ἄρσένιου Γραικοῦ ἀπό τή Μόσχα ἐγκαταλείφθηκε γιά λίγα χρόνια τό σχέδιο ἴδρυσης ἀνώ-

16. Ἐδῶ θά πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι ὁ πατριάρχης Παῖσιος παρουσιάστηκε στήν καταγγελία του πῶς δέ γνῶριζε τίποτε ἀπὸ τό παρελθόν τοῦ Ἄρσένιου Γραικοῦ καί τόν συγχώρεσε μέ πατριαρχικό γράμμα (πρβλ. Ν. Kapterev, ὁ. π., σσ. 214 καί 489 σημ.). Στὸ Κίεβο ὅμως ὁ Παῖσιος βρέθηκε ὑποχρεωμένος νά εἰδοποιήσει τή Μόσχα γιατί ἔμαθε ὅτι ὁ Ἄρσένιος Suhanov, πού τόν συνόδευε, ζήτησε πληροφορίες καί αὐτές ἦταν ἀσχημες γιά τόν Ἄρσένιο Γραικό.

17. Σύμφωνα μέ τόν Ν. Kapterev (ὁ. π., σ. 214) ὁ μητροπολίτης Ἰωαννίνων Ἰωάσαφ ἦταν στή Μόσχα γιά ἐλεημοσύνες τό 1653. Γιά τόν Ἰωάσαφ βλ. Ἰω. Ε. Ἀναστασίου, Ἰωαννίνων, μητρόπολις, ΘΗΕ 7(1965) στ. 68.

18. Ν. Kapterev, ὁ. π., σσ. 214 καί 489 σημ.

19. Ὡ. π., σ. 216.

τερης σχολής²⁰.

Στή μονή Soloveckij έζησε τόν έγκλειστο βίο ο 'Αρσένιος Γραικός τρία χρόνια. Για τήν έκει παραμονή του οι Ρώσοι μοναχοί βεβαίωσαν ότι υπήρξε υπόδειγμα πιστού και ζηλωτού τής ορθοδοξίας.

Τό 1652 ο πατριάρχης Μόσχας Νίκων²¹ άπελευθέρωσε τόν 'Αρσένιο Γραικό και τόν έκανε συνεργάτη του κυρίως στή διόρθωση τών σλαβωνικών λειτουργικών βιβλίων. Γιαυτό και κατηγόρησαν τόν πατριάρχη ότι με τίς μεταρρυθμίσεις, χρησιμοποιώντας τόν 'Αρσένιο Γραικό, απέβλεπε στον έξελληνισμό τής Ρωσικής Έκκλησίας. Οι κατήγοροι του πατριάρχη έγραψαν άκόμη ότι με τίς μεταρρυθμίσεις αυτές "ή πίστη στη Ρωσία δέχτηκε θανάσιμα πλήγματα άπ'τους έχθρους του Χριστού, τό Νίκωνα και τόν 'Αρσένιο"²². "Άλλος Ρώσος ιστορικός, τής διασποράς, έγραψε πρόσφατα για τή "γκραικομανία του πατριάρχη Νίκωνα", ή οποία ήταν τόσο άφελής, ώστε επέβαλε στήν πατριαρχική αύλή τήν ελληνική κουζίνα²³, 'Ο Ν. Kapterev έγραψε ότι ήταν σφάλμα τακτικής του Νίκωνα νά χρησιμοποιήσει έναν "Έλληνα πού έγκατέλειψε τήν ορθοδοξία και μεταπήδησε στήν ουνία και στό μουςουλμανισμό, έναν "Έλληνα για τόν οποιο ή καταδικαστική άπόφαση του 1649 άνέφερε χαρακτηριστικά πώς ήταν αίρετικός²⁴.

"Όταν έγκαταστάθηκε στή Μόσχα ο 'Αρσένιος Γραικός τό 1652, ήταν "ύπό έπιτήρηση", παρόλο ότι οι Ρώσοι μοναχοί τής μονής Soloveckij βεβαίωσαν, όπως άναφέραμε, ότι ο 'Αρσένιος Γραικός έζησε κατά τό ορθόδοξο δόγμα και

20. K. Harlampovič, Malorossijskoe vlijanie na velikorusckuju cerkovnuju žizn' (=Έπιδράσεις στήν έκκλησιαστική ζωή τής Μεγάλης Ρωσίας άπό τή Μικρή Ρωσία), Καζάν 1914, σσ. 133-134 και P. Pascal, ό. π., σ. 154.

21. W. Palmer, The Patriarch and the Tzar, 6 τόμοι, Λονδίνο 1871-1876. N. Kapterev, Patriarch Nikon i Tzar Aleksej Mihailovič (= 'Ο πατριάρχης Νίκων και ο Τσάρος 'Αλέξιος Μιχαήλοβιτς), 2 τόμοι, Sergiev Posad 1909-1912. P. Pascal, ό. π. S. Zenkovsky, ό. π.

22. P. Pascal, ό. π., σ. 266.

23. S. Zenkovsky, ό. π., σ. 233.

24. N. Kapterev, Charakter otnošeni j Rossi i k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletij ah, ό. π., σ. 217.

εἶχε ἀποκτήσει ὀρθόδοξο φρόνημα²⁵. Ἀπό τό 1653 μέχρι τό 1655 δίδαξε στήν ἑλληνο-λατινική σχολή τοῦ Κρεμλίνου, "κ ο ν τ ἄ σ τ ὅ π α τ ρ ι α ρ χ ε ῖ ο"²⁶, καί ἀπό τό 1654 τοποθετήθηκε προϊστάμενος στό τυπογραφεῖο τῆς Μόσχας γιά τίς διορθώσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καί συνεπῶς ἦταν ἕνας ἀπό τοὺς συνεργάτες τοῦ πατριάρχη Μόσχας Νίκωνα²⁷. Στή θέση αὐτή ἔμεινε ὡς τό Μάϊο τοῦ 1663, ὅταν ἀντικαταστάθηκε ἀπό τόν ἀρχιμανδρίτη Διονύσιο τόν Ἰβηρίτη. Ἐπειδή πολλά ἀπό τά χειρόγραφα, τά ὁποῖα πῆρε ἀπό τό Ἅγιον Ὅρος ὁ Ἀρσένιος Suhanon χρησιμοποιοῦντο ἀπό τόν Ἀρσένιο Γραικό στίς διορθώσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων στό τυπογραφεῖο τῆς Μόσχας (πολλές ἀπό τίς διορθώσεις πού ἔγιναν στά λειτουργικά βιβλία εἶχαν ὡς πρότυπα τά ἑλληνικά χειρόγραφα τοῦ Ἅγίου Ὅρους), ὁ Β. Φονκιτς εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ὅταν ἔφυγε ἀπό τή Μόσχα ὁ Ἀρσένιος Suhanon θά πῆρε ἀσφαλῶς ὁδηγίες ὄχι μόνο ἀπό τό Νίκωνα, ἀλλά καί ἀπό τόν Ἀρσένιο Γραικό²⁸. Αὐτό φαίνεται καί ἀπό τό γεγονός, συμπεραίνει ὁ Β. Φονκιτς, ὅτι ὁ Ἀρσένιος Γραικός μπορούσε νά χρησιμοποιοῦσε ἀπό τό 1655 μέχρι τό 1658 ὁποιοῦ χειρόγραφο ἤθελε, ἀπό ἐκεῖνα πού εἶχε φέρεи ὁ Ἀρσένιος Suhanon στή Μόσχα ἀπό τό Ἅγιον Ὅρος²⁹.

Τό 1658 ὁ Νίκων ἀπομακρύνθηκε ἀπό τόν πατριαρχικό θρόνο. Ὁ Ἀρσένιος Γραικός ἔζησε "ὄ π ὅ ἔ π ι τ ῆ ρ η σ η" ὡς τό 1663, ὁπότε πιάστηκε καί πάλι καί κλείστηκε στή μονή Solovetskij, κι ἄς εἶχαν διαβεβαιώσει τόν πατριάρχη τό 1652 οἱ μοναχοί τῆς μονῆς ὅτι εἶχε ζήσει μέ ὑποδειγματικό ὀρθόδοξο φρόνημα. Τελικά ἔζησε ἐκεῖ ἄλλα τρία χρόνια, ὡς τό 1666, ὁπότε ἀπαλλάχθηκε καί ἀπό τήν ἐπιτήρηση. Τό 1666 εἶναι ἡ τελευταία γνωστή χρονολογία τοῦ βίου τοῦ Ἀρσένιου Γραικοῦ. Πόσα χρόνια ἔζησε κατόπιν; Τί ἔκανε; Ποῦ ἔζησε; Μᾶς εἶναι ἀγνωστο. Οἱ Ρω-

25. S. Belokurov, ὁ. π., σσ. 117-120.

26. P. Pascal, ὁ. π., σ. 245 καί 296· S. Zenkovsky, ὁ. π., σ. 206 καί 217· B. Φονκιτς, ὁ. π., σ. 120.

27. Ἐδῶ θά πρέπει νά ἀναφέρουμε καί τό γεγονός ὅτι ὁ Ἀρσένιος Γραικός πῆγε στά τέλη τοῦ 1652, δηλ. μόλις ἀπελευθερώθηκε, μαζί μέ τό Ρωσοστάρετς Ζωσιμά, "σύγκελλο τοῦ πατριάρχη", στό Novgorod, γιά ἑλληνικά χειρόγραφα. Ἡ ἀποστολή τῶν δύο κληρικῶν στέφθηκε μέ ἐπιτυχία, ἀφοῦ ἔφεραν στή Μόσχα 17 ἑλληνικά χειρόγραφα, τά ὁποῖα ἀγόρασαν μέ χρήματα τοῦ πατριαρχείου καί χρησιμοποιήθηκαν αὐτά στό τυπογραφεῖο τῆς Μόσχας. (Γιά περισσότερα βλ. Β. Φονκιτς, ὁ. π., σ. 70).

28. Β. Φονκιτς, ὁ. π., σ. 164.

29. Ὁ. π.

σικές πηγές τόν ἐξετάζουν καί τόν ἀναφέρουν μόνο σέ συνάρτη-
ση μέ τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ πατριάρχη Μόσχας Νίκωνα. Εἶναι
ἀμάρτυρη ἡ πληροφορία τοῦ Μ. Jordan ὅτι ὁ Ἄρσένιος ἐγίνε ἐ-
πίσκοπος³⁰.

Ὁ Ἄρσένιος Γραικός δέν ἦταν τυχοδιώκτης, ὅπως τόν θέ-
λουν νεώτεροι Ρῶσοι ἱστορικοί συγγραφεῖς. Τοῦ ἔμεινε ἡ κα-
τηγορία αὐτή ἀπό τούς ἐχθρούς τοῦ πατριάρχη Μόσχας Νίκωνα, οἱ
ὁποῖοι ἔχοντας ὑπ' ὄψη τό περιπετειῶδες θρησκευτικό παρελθόν
του, τή ζωή του στά Βαλκάνια, τίς σπουδές του στήν Ἰταλία,
τίς δυσκολίες του στήν Κωνσταντινούπολη (βλ. ἀργό -
τε ρ α τ ο ὕ ς Κ ρ υ π τ ο χ ρ ι σ τ ι α ν ο ὕ ς), καί
κρίνοντάς τον μέ μοσχοβίτικα μέτρα, τόν ἤθελαν τυχοδιώκτη.
Ἄπό τή λεπτομερειακή ἐξέταση τῆς ἐργασίας καί τῆς προσφο-
ρᾶς τοῦ Ἄρσένιου Γραικοῦ ὡς διορθωτῆ τῶν λειτουργικῶν βι-
βλίων στά χρόνια τοῦ Νίκωνα, ἀπό τήν προσφορά του στό διδα-
κτικό ἔργο καί ἀπό τήν κωδικολογική ἐξέταση τοῦ Β. Fonkič³¹,
μποροῦμε νά συμπεράνουμε πῶς ὁ Ἄρσένιος Γραικός δέν ἦταν μό-
νο ὁ θεωρητικός θεολόγος, ὁ συνεργάτης τοῦ πατριάρχη Μόσχας
Νίκωνα, ἀλλά καί τό φωτισμένο πνεῦμα μιᾶς εὐρύτερης ἐγκυκλο-
παιδικῆς κατάρτισης πού χρειαζόταν ὁ κύκλος τοῦ Νίκωνα. Καί
τίθεται τό ἐρώτημα; Μποροῦσε νά σταθεῖ χωρίς κατηγορίες καί
ἐξοστρακισμούς στά μέσα τοῦ 17. αἰ. στή Μόσχα ἕνας Ἕλληνας,
ὁ ὁποῖος σπούδασε ἱατρική στή Β. Ἰταλία; Ὁ Ἄρσένιος ἦταν
λόγιος μοναχός, ὁ ὁποῖος συνέβαλε σημαντικά στόν ἐκπολιτι-
στικό τομέα τῆς ρωσικῆς κοινωνίας στά μέσα τοῦ 17. αἰ. Ὅταν
τό 1649 ἀποφασίστηκε ὁ ἐγκλεισμός του στή μονή Soloveckij,
διατάχθηκε μέ ο ὕ κ ά ζ ι ο ἡ ἔρευνα καί ἡ καταγραφή τῶν
προσωπικῶν του ἀντικειμένων. Καί βρέθηκαν μόνο σπάνια βιβλία
(ἐλληνικά καί λατινικά) καί ἐλληνικά χειρόγραφα³².

Τό ἔργο τοῦ Ἄρσένιου Γραικοῦ ἦταν κυρίως μεταφραστι-
κό³³. Ἐκτός ἀπό τή συμβολή του σέ μεταφράσεις λειτουργικῶν
βιβλίων, πολλά κείμενά του ταυτίστηκαν ὕστερα ἀπό κωδικολο-

30. Βλ. Μ. J(ordan), Ἄρσένιος ὁ Γραικός, ΘΗΕ 3(1963) στ. 244.

31. Β. Fonkič, ὁ. π., σσ. 6, 70, 104-105, 108-110, 112-125, 142,
144-145, 147, 149, 155, 159-160, 162, 164-166, 171, 177-181, 183-
186.

32. N. Kapterev, H a r a k t e r o t n o š e n i j R o s s i i k
p r a v o s l a v n o m u V o s t o k u v X V I i X V I I
s t o l e t i j a h, ὁ. π., σσ. 1-25.

33. Βλ. κυρίως P. Pascal, ὁ. π., σ. 154 καί Β. Fonkič, ὁ. π., σσ.
108-110, 112-125.

γική ἐξέταση πού ἔκανε ὁ Β. Fonkič σέ διάφορα χειρόγραφα³⁴.

Ἀπό τά αὐτοτελῆ ἔργα τοῦ Ἄρσένιου Γραικοῦ θά ἀναφέρου-
με τό, μόνο γνωστό μέχρι σήμερα, Ἄ ν θ ο λ ό γ ι ο , πού
εἶναι συλλογή διαφόρων μεταφράσεων τοῦ³⁵. Τό σημαντικό εἶναι
ὅτι τό Ἄνθολόγιο αὐτό τυπώθηκε τό 1660 δηλ. δύο χρόνια μετά
τήν ἀπομάκρυνση τοῦ Νίκωνα.

34. Γιά περισσότερα βλ. Β. Fonkič, ὁ. π., σσ. 6, 70, 104-105, 108-110, 112-125, 142, 144-145, 147, 149, 155, 159-160, 162, 164-166, 171, 177-181, 183-186. - Ἐξάλλου ὁ V. Ikonikov (Opyt russkoj istoriografii: Δοκίμιο ρωσικῆς ἱστοριογραφίας, φωτομηχανική ἐπανεκδόση τῶν ἐ-
τῶν 1891-1908, Osnabrück, Otto Zeller, 1966, τόμ. II₁, σ. 98 καί
τόμ. II₂, σσ. 1919-1920) καί ἡ I. Lebedeva ["Grečeskaja hronika
Pseudo-Dorofeja i ee russskij perevod": Τό ἑλληνικό χρονικό τοῦ Ψευ-
δο-Δωροθέου καί ἡ ρωσική του μετάφραση, Trudy Otdela
Drevnerusskoj Literatury 21(1965) 302-305] ὑποστήριξαν ὅτι ἡ Χρονογραφία τοῦ Ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας μετα-
φράστηκε στά ρωσικά ἀπό τόν Ἄρσένιο Γραικό σέ συνεργασία μέ τό Διο-
νύσιο Ἰβηρίτη. Πρβλ. καί Χρ. Γ. Πατρυνέλλης, "Διονύσιος Ἰ-
βηρίτης- μεταφραστής τῆς "Χρονολογίας τοῦ Δωροθέου" εἰς τήν ρωσι-
κήν καί μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας", Ἐπετηρίς Ἐται-
ρεύας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 32(1963) 314-317.
W. K. Medlin - C. G. Patrinellis, Renaissance, In-
fluences and Religious Reforms in
Russia, Γενεύη (Librairie Droz) 1971, σ. 55.

35. Anfologion - Sbornik perevodov Arse-
nija Greka (= Ἄνθολόγιο - Συλλογή μεταφράσεων Ἄρσέ-
νιου τοῦ Γραικοῦ), Μόσχα (ἔκδ. Pečatnyj Dvor) I.X. 1660, σχ. 8ο,
313 φ. Βλ. A. Gorfungel', Katalog knig ki-
rillovskoj pečati 16. - 17. vekov (= Κα-
τάλογος βιβλίων κυριλλικῆς γραφῆς τοῦ 16. - 17. αἰ.), Λένινγκραντ
(ἔκδ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λένινγκραντ) 1970, ἀριθμ. 153 καί 154,
σσ. 48-49.

R É S U M É

Constantin Papoulidis,
Arsène le Grec.

L'auteur trace les éléments biographiques et bibliographiques d'Arsène le Grec, originaire de Trikala.

Selon des nouvelles considérations, Arsène le Grec n'était pas un aventurier, mais un érudit clerc, qui œuvra auprès du patriarche de Moscou Nikon (1652-1658), connupar ses réformes qui provoquèrent le mouvement du raskol.